

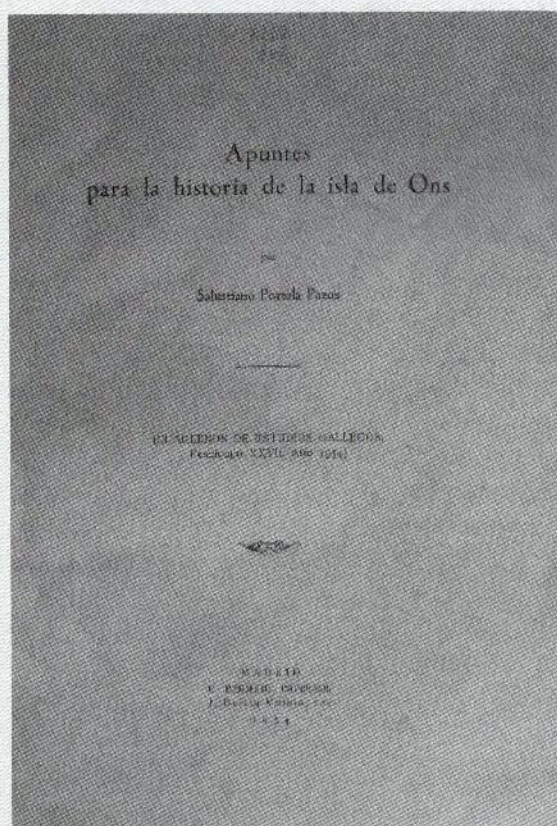
SALUSTIANO PORTELA PAZOS

"APUNTES PARA LA HISTORIA DE LA ISLA DE ONS"

Por: Anxo López Vergara & Celestino Pardellas de Blas

De novo outra vez mirámonos comprometidos a ser nós os que fagamos un repaso polo magnífico traballo de Salustiano Portela Pazos, “*Apuntes para la historia de la isla de Ons*”¹, pois foi moi complicado o atopar a alguén que quixera facer un pequeno artigo sobre esta monografía de Salustiano, a pesar de ser o estudo máis completo que había, e aínda hai, sobre a historia de Ons e ao cal todos os que quixeran pescudar sobre esta Illa terían que recorrer.

Faremos un repaso, ao igual que fixemos co traballo de Álvaro das Casas, no número anterior, de todos os apartados do seu texto, facendo algunha reflexión sobre a importancia histórica que tiveron algúns deles para o futuro de Ons.

HOMENAXE A SALUSTIANO PORTELA PAZOS

foi confirmada en anos posteriores polos reis Ordoño II (911), Ramiro II (932) e Alfonso V (1019); sen embargo continúa dicíndonos: *“Años y siglos corrieron desde entonces, hasta la decimosexta centuria, durante los cuales carecemos de datos fidedignos y concretos de la forma y modo con que el Cabido catedralicio hizo uso del derecho de pertenencia u usufructo de la mencionad Isla de Ons, ni aun de la realidad de haberlo ejercitado de continuo”*.

Continúa, ao igual que fai Álvaro das Casas, dicíndonos que Ons é a Illa máis importante das Rías Baixas: *“No podemos resistir a la tentación de suponer y admitir como indudable el que esta isla – una de las que entre las de las Rías Bajas mayor interés despierta, por su amplitud, historia, riqueza del suelo y de las de situación más comprometida, cerca de la playa de la Lanzada, no lejos de la desembocadura de la de Villagarcía de Arosa, a la vista desde la entrada de Vigo y de Marín,...”*. Realizando posteriormente un interesante repaso polas incursións que se levaron a cabo nas súas augas ata 1120.

Dinos que por mor destas numerosas incursións, a Illa pasaba longas tempadas deshabitada e que nestes séculos puido incorrer en negligencias de administración, que foron aproveitadas por: *“dueños de posesiones territoriales en la costa, les agregaban las de las cercanas islas –la de Ons es la que ahora importa – con títulos más o menos colorados”*.

A Lanzada a principios do século XX.

SEGUNDA PARTE: DO SÉCULO XVI (1520) AO XIX (1810)

Salustiano fai unha exploración documentada a estes case trescentos anos. Explica que no século XVI a casa dos Montenegro considerábase dona da Illa, aínda que existían dúbidas sobre a súa legalidade, polo que intentaron solucionalo. Así no 1562 lle foi concedida, como feudo perpetuo cunha pensión anual de doce ducados, a D. Antonio Sarmiento de Montenegro, aínda que, nestes Apuntes, Salustiano, no fai referencia, ao carón do pago anual, das importantes cláusulas que ese Foro tiña e que, obrigatoriamente, tiñan que ser cumpridas, pois do contrario, perderíano.

Sigue a súa exposición dicíndonos que no ano 1587 Ons estaba habitada, tiña templo parroquial, párroco e fregueses. Significativo é a documentación que nos relata que á morte de Antonio Sarmiento o señorío da Illa pasa a mans da súa filla María de Montenegro, pero, nos extractos dos documentos que Salustiano revisou, non aparece mención do título e condición de foreiro ou *foratario*, nin que continuasen moradores na Illa. Si, querelas diversas que van dende levar a pastar gando sen permiso ata as declaracións dun náufrago dun barco inglés que se perdera en Ons con varios efectos de valor.

Especula que polo ano 1685 se despoboou de novo Ons debido a novas e aterradoras incursións de corsarios norteenos, piratas turcos e mouriscos e coa chegada de Francis Drake ás nosas costas. Salustiano dedícalle unhas liñas a estas incursións polas negativas repercusións que tiveron nos pobos costeiros e nas Illas.

A continuación escribe, aportando a documentación ao respecto, que a María de Montenegro sucedeu no señorío de Ons a súa filla Baltasara, casada co primeiro conde de Maceda, D. Bernardino Lanzós, alá polo ano 1670. Dende este ano, 1670, ata 1810 pasou a Illa en herdanza entre os seus fillos, acabando a principios do ano 1800 nas mans de Antonio Manuel Montenegro, baixo a tutela da súa nai Manuel Correa Yebra.

E xustamente aquí, no 1809, é cando Salustiano Portela di: *“comienza los que podemos denominar segunda etapa de la relación de estos apuntes históricos”*. Sen embargo nós imos a considerarlala a terceira.

TERCEIRA PARTE: DO ANO 1810 A 1836

Comeza esta parte explicando a situación política de Galicia nestes anos nos que os exércitos napoleónicos penetraran en Galicia e, á vez, como se viron forzados a recuar cara a Zamora.

Continúa explicando como a *Junta de Armamento de Santiago* decide blindar e protexer as costas galegas ante posible novas incursións e, entre outras medidas, adoptan realizar obras de defensa contra posibles irrupcións marítimas de onde queira que procedesen.

Detalla, ben documentado, como nomean comisionado das obras en Ons ao cura de Sanxenxo. A dificultade para reunir os cartos que cubran o custe as obras. De como foi necesario parcelar a parte cultivable da Illa, valorala e entregalas como accións de primeira clase a quen as pretendese. Da problemática por saber a quen pertencía a Illa para, non só realizar as obras, senón para levar a cabo, dun xeito lexítimo, a división dos terreos e a venda das accións.

HOMENAXE A SALUSTIANO PORTELA PAZOS

Transcendental nesta parte son os datos que ofrece sobre os trámites levados a cabo co Cabido, como dono da Illa?, aínda que, polos datos ofrecidos nas anteriores partes do estudo, vemos que Ons estaba aforada á familia Montenegro. Cal sería o motivo de non dirixirse a eles e si ao Cabido? Ofrece unha serie de correspondencia que levaron a cabo, comisionado e Cabido, para chegar a un acordo.

Lemos como o Cabido, con tal de non correr cos gastos da fortificación, chega a acordos sempre e cando perciba unha renda e queden uns terreos da Illa para o que queira no seu momento facer alí. Mentres estes negociados se levaban a cabo, dinos Salustiano que aparece en escena Manuela Correa que se dirixe á *Junta*, como titora do seu fillo Antonio Manuel Montenegro, e se manifesta dicíndolles que é ao seu fillo a quen corresponde a plena propiedade da Illa. Comenta que pouco caso lle deberon facer que seguiron os trámites e negociacións co Cabido, aínda que con algúns problemas debido á desconfianza dos accionistas sobre o canon que querían impoñer.

O certo é que, aínda que as obras comezaran, a falla dos abastecementos necesarios, problemáticas económicas e ao non representar os franceses un perigo potencial, conta, que polo ano 1813 as obras quedaron paralizadas.

É a partires de aquí cando Salustiano nos presenta a un novo personaxe, Francisco Genaro Ángel, ao que lle dá o título de capataz de obras e que investira unha boa suma de cartos na compra de accións. Relata que, aínda que as obras estaban paralizadas, Francisco Genaro segue admitindo novos veciños de parroquias próximas que alí acudían a cultivar as terras.⁴

Parece que houbo unha certa tranquilidade, ou Salustiano non atopou documentación, entre os anos 1813 e 1833. No ano 1828 morre Francisco Genaro Ángel deixando aos seus testamenteiros, segundo relata, coa administración

dos seus bens en Ons, ata que, a partires de 1833 comezan os problemas. Xorden dúas persoas que pretenden que o Cabido lle conceda en arrendo ou en foro a Illa. Un pouco tempo despois varios cultivadores xa instalados dende hai tempo acoden á S.M. para que poidan seguir cultivando as terras. Comezan preitos contra os testamenteiros. Ten que intervir o gobernador trasladando ao Cabido a resolución a favor dos veciños exposta pola S.M. a Raíña Gobernadora. O Cabido para evitar problemas decide poñer en arrendamento a Illa ao que se presentan varias solicitudes. Novos recursos en contra presentados polos testamenteiros. Seguen as querelas. Rematando, segundo a documentación revisada por Salustiano, coa retirada dos testamenteiros.

E entra en acción o Marqués de Valladares. Joaquina Montenegro casada con Javier Martínez Enriquez recibe a Illa de Ons en herdanza e tamén vai a defender o dominio da Illa. A actuación do Marqués, persoa influínte, comeza por conseguir que varios cultivadores subscribisen unha escritura onde recoñecen ao Marqués como dono de Ons e comeza un preito contra o Cabido, que segundo Salustiano, non sabe se chega a rematarse xa que o Cabido, ante as leis desamortizadoras que lle viñan enriba, decidiu deixar de preitear xa que non lle interesaba defender como propios da súa igrexa ben que quedaban declarados do Estado.

Casa Pazo Marqués de Valladares. Casco vello de Vigo.

Foto: In pulverem revertis : www.juanchoarregui.com

CUARTA PARTE: DO ANO 1836 ATA 1950

Aquí comeza a cuarta e última parte destes Apuntes de Salustiano que imos a examinar moi por encima.

Salustiano non fai mención algunha a como levou o Marqués a administración da Illa e si, se para nos pasos hereditarios que van sucedendo. A marquesa morre no ano 1895 e pasa a Illa a súa neta Dolores Elduayen e ao seu neto Fernando Quiñones de León. Interesante é a aclaración que fai dicindo que cando inician o expediente de posesión, este foi resolto favorablemente sen que presentaran título ningún e que causaría efectos se transcorridos

⁴ Sobre Francisco Genaro Ángel pouco debería saber Salustiano, quizais non atopou documentación sobre el, pero hoxe sabemos que era un potentado fomentador catalán con numerosos negocios en Pontevedra e en zonas costeiras do Morrazo que, seguramente, foi fichado polo cura de Sanxenxo para que aportara cartos ás obras de fortificación e el, á vez, aproveitarse máis adiante dos terreos adquiridos coas accións para levar a cabo en Ons, seguramente, algún negocio relacionado coa salga.

HOMENAXE A SALUSTIANO PORTELA PAZOS

dous anos non se presentaban reclamacións. Así foi resolto definitivamente o 20 de setembro de 1918. Ao morrer sen descendencia quedan como donos o seu pai e Mariana Whyte que son os encargados de inscribila ao seu nome no Rexistro da Propiedade.

Despois explícanos que, un ano despois, e vendida a Marcial Bernadal (veciño de Ons que fora capataz do Marqués) e a Manuel Riobó Guimeráns. Esta sociedade pronto rompeuse, quedando como dono Manuel Riobó en 1921. Despois pasou a mans do seu fillo Didio que constituirá antes unha sociedade mercantil co nome “Illa de Ons” e concertaron unha hipoteca co Banco Hipotecario.

Xa, a partir de aquí, Salustiano, comenta que Ons pasou a mans do Ramo de Guerra por medio dunha expropiación, sendo despois rexistradas a nome do estado a partir de 1943. Pasa logo a facer un repaso pola Illa actual do seu tempo (1954). Fai un paseo polo xeito de vida dos illáns, falando de temáticas diversas: Comeza polas primeiras defuncións e soterramentos. Sobre o número de veciños residentes, que andaban por eses anos en 520. Polos dos barrios existentes, das praias, do peirao e sobre a fábrica de salga que contaba con unha galería con vistas ao mar e tiña muíño e forno.

Apunta que no barrio de Canexol se atopa a antiga casa de labor, que agora nese intre estaba convertida en escola nacional, que na súa parte traseira había dous grandes piornos e que era a zona onde se celebraban as festas en honor a San Joaquín. Di que a Illa carece de electricidade e que os homes traballan no mar e as mulleres ás labores da casa e á agricultura. Curioso é a afirmación de que había colonos: “... a quienes se les suponen reservas en bancos y cajas de ahorro de cien y doscientas mil pesetas”. Ter en conta que falamos da metade do século XX e que eses cartos eran un gran capital.

Afirma que vai crescendo a emigración, e manifesta a rareza de que os residentes celebren matrimonios con quen nela no moren. Dato curioso é cando fala da vestimenta, da que di que, a domingueira, soe ser moi aceptable e non menos o equipo de roupa de cama.

Despois de explicar, moi por encima, os terreos que dedican á sementeira, os mananciais existentes, das fortalezas, do Buraco do Inferno, do faro e as distancias que hai aos lugares máis próximos do continente, remata facendo unha interesante alegación: “*Ninguna de las islas de las rías bajas despierta interés y curiosidad mayor que la de Ons, principalmente para los investigadores*”.

REFLEXIÓN

Salustiano Portela Pazos, deixounos este ensaio que foi a guía de todos aqueles que querían coñecer, investigar ou escribir sobre a historia da Illa de Ons. Foi a única fonte histórica da que todos bebemos ata hai moi pouco tempo. Hoxe, aínda que a apertura dixital de moitos arquivos permite pescudar máis doadamente, estes Apuntes seguen a ser un importante índice para os historiadores que queiran pescudar sobre o pasado histórico desta Illa.

Hai que recoñecer a Salustiano o empeño que puxo neste traballo, pois pensamos que Ons, por aquelas datas, non espertaba tanto interese como para dedicarlle o tempo que, supoñemos, lle dedicou en

Illa de Ons a principios dos anos 60. s. XX.

arquivos, bibliotecas e traballo de campo para coñecer o modo de vida dos illáns a mediados do século pasado.

Só queda esperar que os organismos correspondentes, a Consellería administradora da Illa e Parques Nacionais animen economicamente aos estudosos para continuar, mais polo miúdo sobre cada etapa, este estudo histórico sobre Ons, pois aínda queda moito por investigar e descubrir.